

ІОАННІТИ – ТЕЧІЯ ХІЛІАСТИЧНО-ЕСХАТОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

У перших десятиліттях XIX ст. на терени Російської імперії із Західної Європи починають проникати хіліастичні ідеї. Терміном "хіліазм" позначається відоме вчення про тисячолітнє царство Ісуса Христа на землі, яке виникає у перші століття існування християнства. Ідеї хіліазму набули особливого поширення за часів царювання Олександра I, який сам відверто симпатизував містико-хіліастичним вченням. Хіліазм у Російській імперії поширювався двома шляхами. З одного боку, хіліастичні ідеї проникали разом із творами німецьких містиків кінця XVIII – початку XX ст. З іншого ж боку, німецькі сектанти-хіліасти, в очікуванні швидкого наближення тисячолітнього царства Христа, великими партіями переселялися через південь Росії на Кавказ і тим самим сприяли поширенню своїх ідей. Релігійні утворення православного сектантства хіліастично-есхатологічного спрямування представлені єговістами-ільїнцями ("Десним братством"), іоаннітами і мальованцями.

У кінці XIX – на початку XX ст. на території України з'явилося релігійне об'єднання іоаннітів, але воно діяло не лише в означений період. Ще у 1959 р. відбувся гучний процес над так званою групою Митрофана Ковалю – жителя с. Оситняжка Черкаської області [Галузевий державний архів СБ України /ГДА СБУ./- Ф.75174, од. зб. 12090, А.1-860]. М. Коваль очолював групу іоаннітів, до складу якої входило 17 осіб. Він був заштатним священиком Російської православної церкви. М. Коваль, а також Нестеренко Г.І. і Семишкурну Г.М. було звинувачено в антидержавній діяльності й позбавлено волі на різні терміни [ГДА СБУ.-Ф.75174, од. зб. 12090, а. 38-40]. Показовим є те, що і сам Митрофан Коваль, і Семишкурна, і Нечипоренко під час слідства всіляко намагалися довести, що вони належать до істинно православної церкви, а не до іоаннітства [Там само.- А.38 – 197]. Хоча під час обшуків у всіх трьох були виявлені рукописи праць "Видіння Іоанна Кронштадтського", "Тлумачення і апокаліпсис святого Іоанна Кронштадтського" [Там само.-А. 38-150]. На запитання слідчого Коваль відповідав, що як священик

* Шугаєва Л. – кандидат філософських наук, доцент, докторантка Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

захоплювався книгами І.Кронштадтського, а під час служби у церкві пояснював прихожанам, що життя на землі є тимчасовим і для спасіння своєї душі необхідно вести смиренний спосіб життя, не відвідувати культурно-розважальні установи, не організовувати весіль та поминок. При цьому роз'яснював, що обряди Російської Православної Церкви є язичницькими. Віруючі, які до мене приєднались, є членами істинно православної соборної церкви [Там само.- А. 728].

Очевидно, що Коваль і його прихожани вважали, що приналежність до істинно православної церкви дасть змогу позбутися переслідувань і покарання. Лише у 1991 р. Коваль був реабілітований посмертно за статтею 1 Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні [Там само.- А.723].

У 1961 р. на території Вінницької області у Тульчинському, Бершадському, Тростянецькому районах проживало 190 іоаннітів [Центральний державний архів вищих органів влади України /ЦДАВО/.-Ф.4648, оп.2, од. зб. 335, а.233, 235-243]. У 1973 р. громади іоаннітів існували у Бершадському, Ільїнецькому, Гайсинському, Немирівському, Тростянецькому, Тульчинському районах Вінницької області та в с. Громи Уманського району Черкаської області [Там само.-Оп.3, од. зб. 355, а. 95]. У сьогоденній Україні секта іоаннітів не має великого поширення, але окремі її групи все ще існують на Черкащині й Поділлі.

Соціально-духовні витоки й основи віровчення релігійного об'єднання іоаннітів у вітчизняній науці вивчались надто поверхово й упереджено, тлумачились вони неоднозначно. У 1913 р. у Полтаві побачила світ праця богослова В.М. Терлецького, у якій йшлося про іоаннітів. Але приналежність автора до православного богослов'я визначила упередженість дослідження [Терлецкий В.Н. Общие понятия о сектанстве. Духоборы и толстовцы. Павловское страшное дело. Секта иоаннитов.- Полтава, 1913].

За радянських часів, у руслі дослідження істинно православного християнства, до іоаннітства звертається О. Дем'янов. Він вважав, що іоанніти повністю зберегли православне віровчення і лише посилили в ньому елементи есхатології та антихристології. На його думку, іоаннітство не стало самостійним релігійним об'єднанням, а було лише течією у руслі істинно православного християнства [Демьянов А.И. Истинно православное христианство. Критика идеологии и деятельности.-Воронеж, 1977].

У 1995 р. вийшла праця авторитетного російського православного богослова Д.В. Пospelовського, який називає іоаннітів "напівсектою", що згодом стала гілкою катакомбного православ'я. Такої ж думки дотримується і російський дослідник Д.О. Таєвський [Пospelовский В.Д. Русская Православная церковь в XX веке.-М.: Республика, 1995.- С. 314-316; Таевский Д.А. Христианские ереси и секты I-XXI веков.-М.: Интрада, 2003.- С. 89].

Перші відомості про іоаннітів як організовану релігійну громаду відносяться до початку ХХ ст. У 1901 р. у Росії, у Кронштадті, став помітно виділятися гурток особливих прихильників отця Іоанна Кронштадтського. На рубежі ХІХ-ХХ ст. Іоанн Кронштадтський був одним з найбільш знаменитих людей Росії. Як настоятель собору Андрія Первозванного, він масштабно займався благодійницькою діяльністю, був відомий як церковний письменник і публіцист. Листи з проханням про його молитву надходили у Кронштадт з усієї Росії, Європи, Індії, Америки. Саме слава Іоанна як цілителя і чудотворця привернула до нього увагу простих людей. Серед відвідувачів Кронштадту помітно виділялися христовіри (хлисти), які приходили з різних кінців Російської імперії і, як свідчать очевидці, у тому числі і з України [Див.: Ремезов М. Иоанниты, их лжеучение и борьба с ними // Миссионерское обозрение /МО/.-1912.- № 6.- С. 339], і приносили з собою своє віровчення. В основі віровчення христовщини лежало містичне уявлення про можливість спілкування з Духом Святим. Спілкування відбувалось у результаті вселення Духа Святого в обраних людей, які вшановувались як "христи", "богородиці", "пророки". Саме вчення про вселення Духа Святого в обраних людей представники христовіства привнесли до віровчення протоієрея Іоанна Кронштадтського. Гурток шанувальників протоієрея очолила міщанка Порфірія Іванівна Кисельова, яку оголосили "богородицею". Найближчими помічниками і співпрацівниками іоаннітської "богородиці" були "архангел Михайло" – селянин Ярославської губернії й "Іоанн Богослов" – селянин Новгородської губернії Назар Дмитрієв [Див. Ремезов М. Названа праця. С. 339; Ф. Кирика. Иоанниты и их книгоноши // Херсонские епархиальные ведомости.- 1909.- №15.- С. 360-861].

Своє вчення іоанніти обґрунтували у рукописних творах "Ключ розуміння", "Блага звістка про другий славний прихід Господа нашого Ісуса в особі отця Іоанна Сергієва Кронштадтського", "Видіння Іоанна Кронштадтського", "Тлумачення і апокаліпсис Іоанна Кронштадтського". Крім того, видавався журнал "Кронштадтський

Маяк" з додатками книг релігійно-морального змісту, портретів, естампів.

На теренах України віровчення іоаннітів набуло поширення на початку ХХ ст. у Київській та Херсонській губерніях [Булгаков Н. Состояние сектантства в г. С.Петербурге // Православний путеводитель.-1905.- Т.І.- С. 721]. В основі вчення релігійного об'єднання лежало своєрідне бачення другого пришествя Ісуса Христа. На думку іоаннітів, воно вже наступило, але бачать його лише обрані, тобто члени громади. Підтвердження свого вчення вони знаходили у Біблії. Іоанніти вважали, що Син Божий зійшов на Землю вдруге саме в особі протоієрея Кронштадтського собору Іоанна для суду над грішним родом людським. Цей суд і здійснюється у Кронштадтському Андріївському соборі через публічну сповідь народу перед батюшкою [Булгаков М. Названа праця.- С. 722]. До отця Іоанна вони застосовували й слова апостола Павла про святого Першосвященника, непричетного до зла, непорочного і відокремленого від грішників (Євр. 7:26). Проте у вченні про Ісуса Христа між христовірами й іоаннітами є суттєва різниця. На підставі свого основного положення, що дух поза тілом існувати не може, христовіри вчили, що Бог втілюється декілька разів. За одним Христом з'являється другий, за другим – третій і т.д. Для кожного часу і періоду бував свій Христос. Отже, у христовірів може бути велика кількість Христів. У іоаннітів, як ми з'ясували, Ісус Христос втілювався в Іоанні Кронштадтському востаннє. Інших перевтілень його вже не буде, оскільки незабаром настане кінець світу, ознаки якого вони вже вбачали [Булгаков М. Названа праця.- С. 722]. Перш за все ці ознаки виявилися в Антихристі, який з'явився на думку іоаннітів, в особі Л.М. Толстого [Див: Терлецкий В.Н. Названа праця.- С. 189].

Іоаннітам характерна пропаганда ідеї близького пришествя Ісуса Христа на Землю для здійснення Страшного Суду і встановлення тисячолітнього царства для вірних. Але оскільки віровчення іоаннітського релігійного утворення своїм корінням сягало христовір'я, то Ісус Христос мав і конкретне втілення в особі Іоанна Кронштадтського.

Есхатологічні очікування посідають чільне місце в ідеології іоаннітів. Фактично все віровчення базується навколо ідеї Страшного Суду і другого пришествя Ісуса Христа в особі Іоанна Кронштадтського. Час кінця світу і початок Страшного Суду визначався у такий спосіб: "На восьму тисячу (до закінченні семи тисяч років від створення світу) пройде 430 років. Розрахуємо: до

Різдва Христового було 5508 років. Від Різдва Христового пройшло 1907 років. Складемо 5508 і 1907 і отримаємо 7415” [Див. Терлецький В.Н. Названа праця.- С. 192]. Чому саме додавали цифру 1907 ? Очевидно, тому, що твір "Ключ розуміння", у якому викладені основні ідеї іоанніства, був написаний саме у 1907 р. І далі: "... на восьму тисячу залишок вийшов 415 років. Отже, до Страшного Суду залишилось 15 років... Лазар воскрес на 5-й день рано-вранці. Це знаменує, що загальне воскресіння і Страшний Суд буде на початку п'ятої сотні на восьму тисячу літ [Терлецький В.Н. Названа праця.- С. 192].

Люди, які вірують, що Іоанн Кронштадтський – Христос, "смакують сокровенну манну" другого пришествя Ісуса Христа [Там само]. Вони –"справжні православні християни, які свято шанують і оберігають заповіді святої Православної церкви", вони "в усьому прагнуть йти стопами великого пастира Іоанна Кронштадтського, за що й отримали почесну славу і славну назву іоаннітів" [Там само].

Той, хто живе на землі й увірував в "Господа-батьошку", повинен гідно зустріти його приход, змінюючи свою плоть. Засобом зміцнення плоті були відмова від шлюбу, світських задовольень і вступ до трудового товариства "вівців Кронштадтського пастира", а згодом – часта сповідь перед "батьошкою Христом" і причастя з його власних рук тіла і крові Христової [Див.: Булгаков Н. Названа праця.- С. 722]. Отже, на есхатології іоаннітів позначився відбиток суворого аскетизму. В основі її, так само, як і у христовірів, був маніхейський дуалізм, за яким дух є джерелом добра, а матерія – джерело зла.

Цей же самий принцип маніхейського дуалізму лежить в основі іоаннітського вчення про людину. У людині, говорили вони, два начала: добре і чисте – душа і зло, погане – тіло. Між ними відбувається постійна боротьба [Терлецький В.Н. Названа праця.-С. 189]. Для того, щоб душа отримала перемогу над плоттю, необхідно обезсилити тіло шляхом суворого дотримання посту. Найбільш живильними джерелами для тіла, яке є заклятим ворогом душі, є шлюб. Тому іоанніти його повністю заперечили! Одному священику Херсонської губернії іоаннітка говорила: "Ви не дорогий батьошка, а грішний: тютюн палите, вино п'єте, блуд творите і грішки ваші видно, – показуючи на його дітей, сказала вона. Все потішаєте тіло, а душу губите [Кирика Ф. Названа праця.- С. 361].

Іоанніти вважали, що у зв'язку з тим, що друге пришествя уже відбулося і скоро настане кінець світу, "нерозумно і грішно прив'язуватися до тлінних земних багатств" [Кирика Ф. Названа

праця.-С. 361]. Тому особисту власність члени громади повинні віддавати у розпорядження "батюшки-Христа" або ж його "святих". Для чого земні капітали людям, які відреклись від усіх сатанинських задовольень заради небесного багатства?" – говорили іоанніти [Цит. за: Терлецкий В.Н. Названа праця.- С. 194].

Відтак есхатологічні ідеї викликали в іоаннітів абсолютне заперечення приватної власності. Заперечення приватної власності властиве практично всім громадам православного сектанства. Винятком лише є молокани і скопці.

Іоанніти заперечували існуючий порядок державного життя в усьому його обсязі, тому що розумним влаштуванням суспільного устрою визнавали лише той порядок, який був введений у майбутньому небесному блаженстві.

Заперечували іоанніти вчення про троїчність божества. Священик села Ново-Василівка Бердянського повіту Таврійської губернії І. Хорошунов писав, що в розмові з ним іоанніти так трактували Трійцю: "Свята Трійця є В. Пустошкін (іоаннітський "апостол"), старець Назарій й Іоанн Кронштадтський. В цій Трійці все спасіння [Хорошунов И. Хлысты киселевского толка // МО.- 1912.- № 1.- С. 131]. До речі, сама назва повідомлення І. Хорошунова "Хлисти кисельовського толку та їх книгоноші в с. Ново-Василівка Бердянського повіту Таврійської єпархії" свідчить про зв'язок іоаннітів із христовірами. Більш того, автор не вбачав у громаді самостійного релігійного утворення, а лише христовірський толк [Там само.- С. 129-134].

Значне місце у вченні посідає сповідь і причастя. Євхаристію Православної церкви вони не визнавали і вважали її "м'якиною", тобто половиною [Там само.- С. 132].

Вони заповідали своїм послідовникам якомога частіше сповідуватися перед "батюшкою-Христом" і причащатися з його власних рук. Спасіння, говорили вони, лише у "дорогого батюшки", судді світу і Всесвіту [Див.: Терлецкий В.Н. Названа праця.- С. 195]. "Кому він дасть печать свою, того і спасе. Печать ж його – це причастя з рук отця Іоанна, а тому радійте і поспішайте до нього – істинного жениха небесного, тому що зараз здійснюється велика шлюбна вечеря", – говорили іоанніти [Там само].

Члени іоаннітської громади активно займалися місіонерською діяльністю. Власне, це був шлях поповнення релігійного об'єднання. З цієї метою було організовано цілу армію книгонош. Лише у кінці 1908 р. іоаннітських книгонош нараховувалось 618 осіб [Там само.- С.

214]. Як правило, у кожного книгоноші обов'язково були журнали "Кронштадтський маяк", один примірник Біблії, декілька молитовників, хрестики, портрети Іоанна Кронштадтського і Порфирії Кисельової. Як писав херсонський протоієрей Кирика: "Вся сила книгонош полягає у тому, що вони перш за все пропагандисти і ведуть справу фанатично. За 5-10 хвилин розмови ви з'ясуєте повністю сутність іоаннітства" [Кирика Ф. Названа праця.- С. 361]. Робота книгонош була дуже відповідальною. Ось як описував сучасник самі методи іоаннітської пропаганди: "З ласкою, любов'ю, лагідно увійдуть іоанніти в села і вмілою рукою проведуть пропаганду. Своєю новизною вразять багатьох. Швидко відгукнеться люд, де почує слово про життя святе" [Цит. за: Терлецький В.Н. Названа праця.-С. 213], – писав місіонер Православної церкви О. Куляшев. А вже відомий нам протоієрей Кирика писав: "... у божниці селянської оселі є вже портрет Іоанна Кронштадтського і міщанки Порфирії Кисельової. Книгоноша молиться, читає уривки зі щоденника отця Іоанна "Моє життя у Христі" і залишається ночувати. Вночі продовжуються бесіди із господарями [Кирика Ф. Названа праця.- С. 225]. Отже, тим самим місіонери Православної церкви визнавали силу іоаннітської пропаганди, перед якою поступалася православна. Швидше всього, її й не було. Звикнувшись із роллю панівної державної інституції, Православна церква, очевидно не дуже опікувалася якоюсь пропагандою себе серед своїх майбутніх адептів і дійсних прихожан.

Крім корпусу книгонош, необхідних для організації поширення вчення, іоанніти створили ще одну організацію, у якій здійснювався, на їхню думку, ідеал святого життя, – організацію іоаннітських "притулків".

Проповідаючи, що спастись можливо лише у Кронштадті, іоанніти запрошували всіх, хто бажає спасіння, терміново їхати до Кронштадту, щоб там вступити до трудового "товариства вівців Кронштадтських".

Організації іоаннітів діяли таємно. Для того, щоб потрапити до притулку, необхідно було мати рекомендацію від когось із членів громади або знати іоаннітський пароль. В очах влади й ортодоксальної Православної церкви іоанніти не заперечували християнської віри, але наповнювали її власним змістом.

Таким чином, в основі організаційного устрою іоаннітів лежав поділ усієї громади на велику кількість спільнот, які буди самостійними у відправленні богослужіння і в керівництві господарсько-

побутовими справами, притаманний не лише іоаннітам. Так, у христівірів і скопців таку ж функцію виконували "кораблі".

Іконоборські прагнення іоаннітів не стали на заваді для того, щоб у житлі кожного іоанніта, у кожному "притулку" обов'язковою була ікона із зображенням Іоанна Кронштадтського і "богородиці" Порфирії Кисельової. Зберігалися й православні ікони. Найбільш популярними були зображення Варвари Великомучениці, Івана Богослова, Миколи Чудотворця, Архистратига Михаїла. Крім того, іоанніти створили особливу церемонію ранішньої, обідньої і вечірньої молитви.

Широка постановка справи пропаганди іоаннітством сприяла швидкому її поширенню. За короткі терміни воно поширилось у Катеринославську, Полтавську, Харківську, Херсонську, Таврійську, Київську губернії. Іоаннітство поширилось і в деяких російських губерніях. Очевидно, доречно сказати декілька слів про позицію самого Іоанна Кронштадтського стосовно нового явища релігійного життя. У 1907 р. він писав: "Пройдисвіти-подорожні, які розсіялись по різних містах і селах й увійшли в довіру до селян, бентежать їх оповіданнями, які буцімто чули від мене, що скоро відбудеться Страшний Суд, що швидше необхідно турбуватися про свої душі, відкладати всі житейські стосунки, продавати власність і віддавати гроші їм, а вони передадуть їх мені для роздачі жебракам. При цьому вони навіюють довірливим, що необхідно їхати до Кронштадту, тому що тільки там можливо отримати спасіння. Із багатьох місцевостей я отримав такі заяви від благочинних і простих священиків і відповідав їм, що я нічого спільного з такими пройдисвітами не маю... [Цит. за: Терлецкий В.Н. Названа праця.- С. 213]. Отже, слова протоієрея Іоанна Кронштадтського красномовно свідчать про те, що іоаннітство як явище є одним із варіантів духовних народних шукань.

Швидке поширення іоаннітства у Російській імперії викликало занепокоєння з боку держави й ортодоксальної Православної церкви. У 1908 р. у Києві відбувся IV всеросійський з'їзд місіонерів, на якому всебічно обговорювали новий релігійний рух. Але слід зазначити, що на з'їзді іоаннітство не лише засуджували. Висловлювались думки й абсолютно протилежного характеру, зокрема про те, що іоаннітство не є сектою, а є потужним рухом богословської народної думки, яка висловила протест проти сучасного занепаду релігійних і моральних засад життя [Див.: Терлецкий В.Н. Названа праця.-С. 234-235]. Рішення Київського місіонерського з'їзду стосовно іоаннітів лягли в основу постанов Святийшого Синоду, за якими наказувалось

духовенству з особливою обережністю ставитись до іоаннітів, щоб повернути їх у лоно Православної церкви.

Таким чином, наша точка зору на виникнення вчення релігійного об'єднання іоаннітства і його релігійні практики істотно розходиться з думкою, яку висловлювали попередні дослідники. Ми не можемо погодитись із висновками О. Дем'янова і Д. Поспеловського про те, що іоанніти не були самостійним релігійним утворенням, а чи ж то гілкою істинно православної церкви. Іоаннітство виникає на рубежі XIX-XX ст. як одна із спроб богословської народної думки. Виникнення істинно православної церкви у 20-х роках XX ст. було обумовлене неприйняттям радянської влади частиною духовенства і прихожан, а також протиріччями у середині самої Православної церкви, які виявилися в опозиції до патріарха Сергія і його Декларації 1927 р.

Таким чином, ми дослідили, що релігійне утворення іоаннітів має генетичну спорідненість із христовірами. Віра в Іоанна Кронштадтського нагадує віру в христовірського бога Саваофа – Данилу Филиповича, іоаннітська "богородиця" Порфирія Кисельова – христовірську Кулину Іванівну. Але, на відміну від христовірів, у яких кожен новий "Христос" приходив на зміну старому, у іоаннітів Іоанн Кронштадтський був єдиним "живим Христом". В ідеології і духовних шуканнях релігійного об'єднання відобразився своєрідний протест частини населення України проти державної влади, проти Православної церкви, як за царату, так і за радянських часів.

Іоаннітські громади радянських часів діяли підпільно. Їх звинувачували у невизнанні радянської влади, у недотриманні державних законів, запереченні служби у війську, у веденні антисупільного життя [ЦДАВО.- Ф. 4648, оп. 5, од. зб. 356, а.95; оп.3, од. зб. 335. а.16]. Але члени громад були переконані, що своєю вірою заперечують передусім несправедливість, насильство, посередників між людиною та її ідеалами.